

Κοινωνικό Κεφάλαιο: μια Απόπειρα Εννοιολογικής Οριοθέτησης του Όρου

Ανδρέας Τσούνης #, Παύλος Σαράφης *

Περίληψη

Το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί μια πολυσήμαντη έννοια. Εμπεριέχοντας και συμπυκνώνοντας πλήθος οικολογικών παραγόντων, όπως την κοινωνική συνοχή, τη συμμετοχή, την εμπιστοσύνη και την αμοιβαιότητα, συνιστά μια ελκυστική σύλληψη, που μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση και ερμηνεία πλήθους συμπεριφορών που επιδρούν στην τροποποίηση δεικτών υγειονομικής, οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Όντας ωστόσο σχετικά νέα έννοια στο πεδίο των κοινωνικών επιστημών, χρησιμοποιείται με τρόπο μη ενιαίο. Στο παρόν άρθρο επιχειρείται η εννοιολογική οριοθέτηση του κοινωνικού κεφαλαίου. Η πληθώρα των θεωρητικών προσεγγίσεων από τη μια αναδεικνύει και επιβεβαιώνει το γεγονός της σημασίας τόσο της ατομικής, όσο και συλλογικής διάστασης του όρου και από την άλλη φέρνει στο φως σειρά ζητημάτων γύρω από τον τρόπο μέτρησής του. Η προσεκτική μελέτη των ομοιοτήτων και των διαφορών των πολλαπλών και αντικρουόμενων συχνά προσεγγίσεων μπορεί να συμβάλει στην διαμόρφωση ενός ενιαίου τρόπου χρήσης και ερμηνείας της έννοιας από την πλευρά των ερευνητών.

Λέξεις κλειδιά: Κοινωνικό Κεφάλαιο, κοινωνικά δίκτυα, κοινωνική έρευνα.

Μ.Δ.Σ. Ψυχολογίας Α.Π.Θ.: «Κοινωνική-Κλινική Ψυχολογία Εξαρτήσεων και Ψυχοκοινωνικών Προβλημάτων» - Μ.Δ.Σ. Ε.Α.Π.: «Διοίκηση Μονάδων Υγείας».

* Επίκουρος Καθηγητής, Τμήμα Νοσηλευτικής, Τεχνολογικό Πανεπιστήμιο Κύπρου.

1. Εισαγωγή-Ιστορική Αναδρομή

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, όλο και περισσότεροι μελετητές ενσωματώνουν στις εμπειρικές προσεγγίσεις τους σε πολλαπλά ερευνητικά πεδία την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου. Η διεθνής βιβλιογραφία έχει σε μεγάλο βαθμό τεκμηριώσει τη σχέση του με την υγεία, την ποιότητα ζωής, την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη αλλά και τη δημοκρατική λειτουργία των κοινωνιών (Sarracino & Mikucka, 2016; Σωτηρόπουλος, 2006). Ωστόσο, μέχρι σήμερα δεν φαίνεται να υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός τρόπος προσέγγισης αυτού που ονομάζουμε κοινωνικό κεφάλαιο, γεγονός που σε αρκετές περιπτώσεις θέτει ζητήματα αξιοπιστίας των διαφόρων εμπειρικών δεδομένων.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η συμβολή στην οριοθέτηση τόσο της ίδιας της έννοιας, όσο και των κύριων συστατικών της. Μέσα από την συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων δεδομένων και συμπερασμάτων των διαφόρων προσεγγίσεων που κατά καιρούς έχουν προταθεί, επιχειρείται η διασαφήνιση του όρου κατά τρόπο ικανό να βοηθήσει στις προσπάθειες προσέγγισης του στο εμπειρικό πλέον πεδίο.

Η πλειοψηφία του ακαδημαϊκού κόσμου φαίνεται να συμφωνεί ότι η πρώτη συστηματική προσέγγιση αυτού που σήμερα αποδίδεται ως κοινωνικό κεφάλαιο έγινε από τον Alexis de Tocqueville το 1832. Σύμφωνα με τη συλλογιστική του οι δημοκρατικές κοινωνίες προκαλούν σε αρκετές περιπτώσεις τον ατομικισμό, για την αντιμετώπιση του οποίου απαιτείται η επανασύσταση των κοινωνικών δεσμών, χωρίς κάποια έξωθεν θεσμική-κρατική παρέμβαση. Με τον τρόπο αυτό τονίζει το στοιχείο της πολλαπλότητας των μορφών κοινωνικής οργάνωσης, καθώς και την κοινωνική δυναμική που δημιουργεί η συγκρότηση επιμέρους συλλογικοτήτων, τόσο για το ξεχωριστό άτομο, όσο και το σύνολο (Whiteley, 1999).

Ωστόσο τις καταβολές της έννοιας μπορεί να αναζητήσει κανείς και στους κλασσικούς της πολιτικής οικονομίας και κοινωνιολογίας. Ο Karl Marx στην προσπάθειά του να αναλύσει τις ταξικές σχέσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας στο επίπεδο της οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας και του κοινωνικού καταμερισμού, προσδιορίζει το κεφάλαιο (ακόμη και όσον αφορά τη στενά οικονομική του διάσταση) ως μια κοινωνική σχέση (Μάρξ, 1978). Επιπλέον κάνοντας κριτική στο Ludwig Feuerbach και την προσπάθειά του να προσεγγίσει την «ανθρώπινη ουσία»

με όρους έξω-ιστορικούς στον «αφηρημένο άνθρωπο», αναφέρει πως η ουσία στο ξεχωριστό άτομο βρίσκεται κάθε φορά στις κοινωνικές του σχέσεις, εντός ενός καθορισμένου ιστορικού πλαισίου. Βλέπει μάλιστα τον άνθρωπο ως το «σύνολο των κοινωνικών του σχέσεων» (Ένγκελς, 2007).

Ο Ε. Durkheim (1960), χωρίς να ασχοληθεί ειδικά με το κοινωνικό κεφάλαιο, τονίζει την ιδιαίτερη σημασία που έχουν για την κοινωνική ζωή, οι ενδιάμεσοι, ανάμεσα στο κράτος και τα ξεχωριστά άτομα, σύνδεσμοι και ενώσεις. Βλέποντας το πολιτισμικό μάρφωμα ως βασικό συντελεστή προσδιορισμού της κοινωνικής ζωής του ατόμου, αναδεικνύει την επιρροή των κοινωνικών παραγόντων σε ατομικά χαρακτηριστικά, συμπεριφορές και στοιχεία που αφορούν στην προσαρμογή σε διαφορετικές καταστάσεις. Ειδικότερα στη μελέτη του γύρω απ' το παράδειγμα της αυτοκτονίας, αναδεικνύει την αποτρεπτική επίδραση που μπορούν να ασκήσουν ορισμένα κοινωνικά δίκτυα, και συγκεκριμένα οι ομάδες καθολικών, στις αυτοκτονίες, προσδιορίζοντας την κοινωνικότητα ως μια σημαντική πηγή ωφέλειας (Durkheim, 1960).

Ο Max Weber (1977) στο έργο του καταδεικνύει τον τρόπο που επιδρούν στην παραγωγική διαδικασία μη οικονομικοί παράγοντες που σχετίζονται με το κοινωνικό εποικοδόμημα. Ως τέτοιους προσδιορίζει την πολιτική ιδεολογία, τη θρησκεία, την εθνικότητα, τις συγγενικές σχέσεις κα., που είναι σε θέση να ενισχύσουν την εμπιστοσύνη μεταξύ των ξεχωριστών ατόμων αλλά και των δομημένων οργανώσεων της κοινότητας. Ωστόσο ούτε ο Weber χρησιμοποιεί ρητά τον όρο κοινωνικό κεφάλαιο, ενώ την ίδια στιγμή βλέπει την εμπιστοσύνη όχι μόνο ως προϊόν εκούσιας βούλησης αλλά και ως αποτέλεσμα έμμεσων ποικιλόμορφων καταναγκασμών στα πλαίσια της κοινωνικής συμμόρφωσης (Woolock, 1998).

Στα χρόνια του μεσοπολέμου, ο μαρξιστής φιλόσοφος και πολιτικός Antonio Gramsci, χωρίς επίσης να χρησιμοποιήσει τον όρο κοινωνικό κεφάλαιο, προχωρά στη διάκριση των άτυπων κοινωνικών δικτύων και σχέσεων από το επίσημο θεσμικό κοινωνικό οικοδόμημα. Για το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων της πρώτης περίπτωσης χρησιμοποιεί τον όρο «κοινωνία των πολιτών», επισημαίνοντας τη διαφοροποίησή τους από τους επίσημους κρατικούς και νομικούς θεσμούς, τους οποίους αναφέρει ως «πολιτική κοινωνία» (Γκράμσι, 1973).

Ρητά ως όρος, το κοινωνικό κεφάλαιο χρησιμοποιείται για πρώτη φορά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα από τον παιδαγωγό και φιλόσοφο Dewey το 1902 και τον επίσης

παιδαγωγό Hanifan το 1916. Ωστόσο η χρήση του όρου από τους δυο θεωρητικούς φαίνεται να γίνεται ανεξάρτητα, χωρίς να υπάρχει κάποια ιδιαίτερη αλληλεπίδραση και αλληλοεπιρροή (Κρισωτάκης και συν., 2009).

Ο Dewey αποτελεί τον ιδρυτή του «Κοινωνικού» ή «Κριτικού Πραγματισμού», που ως ρεύμα είχε σαν στόχο την αξιοποίηση της εποικοδομητικής κριτικής στα πλαίσια βελτίωσης συγκεκριμένων κάθε φορά καταστάσεων. Η έμφαση από την πλευρά του δίνεται στην αξιοποίηση της θεωρίας στην προσπάθεια απάντησης σε συγκεκριμένα προβλήματα, μέσω της προώθησης απτών λύσεων και αποτελεσμάτων. Χρήσιμο εργαλείο προς αυτή την κατεύθυνση είναι η ανάπτυξη κοινωνικών οργανώσεων στη βάση της στενής σύνδεσης και αλληλεπίδρασης με τους άλλους. Ο ίδιος ο Dewey συνέβαλλε στη δημιουργία πολλών συλλόγων και οργανώσεων στις Η.Π.Α. (Farr, 2004).

Ο L. Hanifan (1916) από την πλευρά του χρησιμοποιεί τον όρο κοινωνικό κεφάλαιο στην προσπάθειά του να αναδείξει τη σημασία των κοινωνικών σχέσεων και συγκεκριμένα της συνεργασίας και της συμμετοχής στα πλαίσια της οργάνωσης της κοινοτικής ζωής. Ο ίδιος ως παιδαγωγός, αναφερόμενος στις αγροτικές κοινότητες της περιοχής της Δυτικής Βιρτζίνια, αντιλαμβάνεται το τοπικό σχολείο ως τον κεντρικό θεσμό, μέσω του οποίου ενισχύεται η διαδικασία ανάπτυξης της συναδελφικότητας, της αμοιβαίας συμπάθειας και αλληλεπίδρασης (στοιχεία που κατά την άποψή της συνιστούν το κοινωνικό κεφάλαιο), με στόχο την επίλυση προβλημάτων της κοινότητας. Φυσικά ο Hanifan χρησιμοποιεί τον όρο χωρίς την αυστηρή εννοιολογική συνοχή και τις επιμέρους διακρίσεις που συνιστούν τη σύγχρονη εννοιολογική και πραγματολογική του οριοθέτηση.

Για αρκετές δεκαετίες η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου παύει να εμφανίζεται στην τρέχουσα επιστημονική ορολογία, έως το 1961, όπου η οικονομολόγος Jane Jacobs τον αναφέρει στο βιβλίο της "The death and life of greater American cities". Η ίδια βλέπει ως πυρήνα αυτού που ονομάζει κοινωνικό κεφάλαιο, την ύπαρξη κοινωνικών δικτύων στις γειτονίες των μεγαλουπόλεων των Η.Π.Α.. Θεωρεί ότι αποτελούν τον πραγματικό πλούτο των πόλεων που ενέχει την εμπιστοσύνη και την κοινωνική συνοχή. Η χαλάρωση ή η κατάρρευσή του συνδέεται από την ίδια με την πορεία της οικονομικής ανάπτυξης, καθώς θεωρεί ότι η απώλεια του κοινωνικού κεφαλαίου συνδέεται με την απώλεια του εισοδήματος (Jacobs, 1962). Κατά τον

Putnam, η Jacobs χρησιμοποιεί για πρώτη φορά την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου αποδίδοντάς του την τρέχουσα σημασία (Putnam, 1995).

Ωστόσο σύμφωνα με τον Coleman(1988), οι θεωρητικές καταβολές του όρου, όπως αυτός προσδιορίζεται σήμερα, εντοπίζονται για πρώτη φορά στο έργο του οικονομολόγου Greg Loury. Ο Loury χρησιμοποιεί τον όρο στα πλαίσια της μελέτης του γύρω από τις δομημένες κοινωνικές ανισότητες (υλική φτώχεια, περιορισμένη πρόσβαση στην εκπαίδευση κα) εθνο-φυλετικών ομάδων. Σύμφωνα με τη βασική του άποψη, για την ανατροπή τους δεν αρκούν ατομικά εστιασμένες παρεμβάσεις, που σχετίζονται με περισσότερες ευκαιρίες για εκπαίδευση ή εργασία, αλλά απαιτείται και η παράλληλη ενίσχυση του κοινωνικού κεφαλαίου των μειονεκτούντων πληθυσμών (Loury, 1977; Woolock, 1998).

Με τον Loury τελειώνει στην ουσία η πρώτη περίοδος της ιστορικής εξέλιξης της έννοιας του που διαρκεί έως το 1980. Κατά την δεκαετία 1980-1990, συντελείται η δεύτερη περίοδος όπου η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου θεμελιώνεται από τους τρεις βασικότερους θεωρητικούς του, τους Bourdieu, Coleman και Putnam. Κατά την τρίτη περίοδο (τέλη δεκαετίας 90 έως σήμερα) αρκετά μεγάλος αριθμός συγγραφέων έρχεται να συμβάλει στον εμπλουτισμό του όρου, να διαμορφώσει τη μεθοδολογία μελέτης και μέτρησής του και να διερευνήσει διεξοδικά την λειτουργία του στους τομείς της οικονομίας, της υγείας της εκπαίδευσης και αλλού (Πούπος, 2010).

Στη συνέχεια του άρθρου παρατίθενται οι διαφορετικές θεωρητικές προσεγγίσεις του κοινωνικού κεφαλαίου. Πέραν των βασικών θεωρητικών που αναφερθήκαν, πλήθος μελετητών επιχείρησαν κατά καιρούς να οριοθετήσουν την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου εστιάζοντας κάθε φορά στις βασικότερες κατά την άποψή τους πτυχές του. Κατόπιν, σε μια προσπάθεια διασαφήνισης των βασικών χαρακτηριστικών του, παρουσιάζονται αναλυτικά οι μορφές και οι βασικότερες διαστάσεις του. Η ανάλυση και καταγραφή τους αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση της βαθύτερης κατανόησης της έννοιας, καθώς και του καλύτερου προσανατολισμού των ερευνητικών εφαρμογών στο συγκεκριμένο πεδίο. Συμπληρωματικά προς αυτή την κατεύθυνση, αναφέρονται ορισμένα από το πιο βασικά στοιχεία κριτικής της θεωρίας. Τέλος συζητούνται οι κυριότερες μέθοδοι ποιοτικής και ποσοτικής εκτίμησής του.

2. Ορισμοί – Θεωρητικές Προσεγγίσεις

Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει ένας κοινά αποδεκτός και καθιερωμένος ορισμός του κοινωνικού κεφαλαίου. Οι τρεις κυριότεροι μελετητές, οι οποίοι έχουν σε μεγάλο βαθμό καθορίσει το περιεχόμενο της έννοιας είναι οι Bourdieu, Coleman και Putnam. Μέσω των προσεγγίσεών τους έχουν συμβάλει καθοριστικά, τόσο στην ανάλυση και τον εμπλουτισμό, όσο και στην καθιέρωση της συγκεκριμένης έννοιας στο πεδίο των σύγχρονων κοινωνικών επιστημών.

Ο Pierre Bourdieu (1986) μελετώντας γενικά την έννοια του κεφαλαίου, το διέκρινε σε τέσσερις διαφορετικές μορφές: το οικονομικό, το πολιτισμικό, το συμβολικό και το κοινωνικό. Όλες οι παραπάνω μορφές προκύπτουν από το οικονομικό κεφάλαιο μέσω μετασχηματιστικών διαδικασιών, οι οποίες ωστόσο δεν είναι αυτοματοποιημένες, ενώ απαιτούν μακρόχρονη προσπάθεια προς απόκτηση μακροπρόθεσμων ωφελειών. Ειδικότερα το οικονομικό κεφάλαιο θεωρείται άμεσα μετατρέψιμο σε χρήμα και θεσμοποιείται με τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα. Το πολιτισμικό κεφάλαιο είναι υπό ορισμένες συνθήκες μετατρέψιμο σε οικονομικό, ενώ θεσμικό στοιχείο έκφρασης του αποτελούν διάφορα εφόδια, όπως οι πανεπιστημιακοί τίτλοι. Τέλος, το κοινωνικό κεφάλαιο απαρτίζεται από κοινωνικές διασυνδέσεις, ενώ και αυτό υπό ορισμένες συνθήκες είναι μετατρέψιμο σε οικονομικό (Bourdieu, 2001).

Σύμφωνα με τον ορισμό που δίνει ο Bourdieu, το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί «το σύνολο των πραγματικών ή συμβολικών πόρων οι οποίοι συνδέονται με πολλαπλά δίκτυα, που διατηρούνται στο χρόνο και συσχετίζονται με εν πολλοίς θεσμοθετημένες σχέσεις αμοιβαίας αποδοχής και αναγνώρισης» (Bourdieu, 1985:248). Στη βάση αυτής της ερμηνείας, το κοινωνικό κεφάλαιο αντανακλά τα πλεονεκτήματα και τις δυνατότητες που αποκομίζουν τα άτομα που ανήκουν σε κοινωνικά δίκτυα ή ομάδες, στο βαθμό που τηρούν ορισμένους βασικούς κανόνες συμπεριφοράς που ισχύουν στο εσωτερικό αυτών των ομάδων (Carriano, 2005).

Ο Bourdieu βλέπει το κοινωνικό κεφάλαιο ως ατομικό αγαθό. Τα ξεχωριστά άτομα, στο βαθμό που επωφελούνται απ' τη διασύνδεση με τις κοινωνικές ομάδες, τις δημιουργούν και συμμετέχουν σ' αυτές τηρώντας τους τυπικούς ή τους άρρητους κανόνες. Ο όγκος του κοινωνικού κεφαλαίου του ατόμου εξαρτάται από τη μια πλευρά από το μέγεθος του δικτύου των συνδέσεών που είναι σε θέση να

κινητοποιήσει αποτελεσματικά, και από την άλλη από τον όγκο και το είδος του κεφαλαίου που διαθέτουν τα άτομα του περιβάλλοντός του (Bourdieu, 2001).

Την ίδια στιγμή, επηρεασμένος από την μαρξιστική κοινωνιολογία, θεωρεί πως το κοινωνικό κεφάλαιο, ως μια από τις μορφές του κεφαλαίου, χρησιμοποιείται για την αναπαραγωγή άνισων ταξικών σχέσεων. Συγκεκριμένα, θεωρεί πως τα μέλη της αστικής τάξης, διαμορφώνουν αποκλειστικούς δεσμούς μεταξύ τους, μέσω αμοιβαίας αναγνώρισης και αποδοχής, ενισχύοντας τα προνόμια της τάξης τους και αναπαράγοντας την κυριαρχία τους (Σωτηρόπουλος, 2006; Φακιάλας, 2012). Βάσει της συγκεκριμένης θεώρησης το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί καθοριστικό στοιχείο της κοινωνικής-ταξικής κινητικότητας.

Ως ατομικό χαρακτηριστικό, το οποίο χρησιμοποιείται από τα διάφορα άτομα προς όφελός τους, βλέπει το κοινωνικό κεφάλαιο και ο James Coleman (Kritsotakis & Gamarnikow, 2004). Ωστόσο, αν και εστιάζει στην παραγωγική του λειτουργία, βλέποντάς το σε συνάρτηση με άλλες μορφές κεφαλαίου, όπως το φυσικό (εργαλεία, μηχανήματα), το οικονομικό και το ανθρώπινο (δεξιότητες, γνώσεις), δεν το θεωρεί ως ένα μονοδιάστατο χαρακτηριστικό των ατόμων αλλά ως ένα στοιχείο της μεταξύ τους σχέσης και των δομών τις οποίες δημιουργούν και στις οποίες συμμετέχουν (Coleman, 1988).

Σύμφωνα με τον Coleman το κοινωνικό κεφάλαιο «ορίζεται από τη λειτουργία που επιτελεί. Δεν συνιστά μια ενιαία οντότητα, αλλά μια ποικιλία οντοτήτων με δυο κοινά χαρακτηριστικά: αποτελούνται από κάποια κοινωνική δομή και διευκολύνουν τις ενέργειες των ατόμων που υπάγονται σε αυτά, είτε είναι ξεχωριστά άτομα είτε συλλογικοί φορείς» (Coleman, 1988: 98). Με βάση τον παραπάνω ορισμό, γίνεται κατανοητό πως το κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται στις σχέσεις μεταξύ ανθρώπων και όχι σε υλικά αγαθά, που είναι εύκολα μετρήσιμα (όπως οι υπόλοιπες μορφές κεφαλαίου), γεγονός που καθιστά δύσκολη την καταγραφή του.

Ο Coleman διακρίνει τρεις παραμέτρους σε σχέση με το κοινωνικό κεφάλαιο. Η πρώτη αφορά στην εμπιστοσύνη εντός των κοινωνικών δικτύων, η οποία διασφαλίζει την ομαλή διεκπεραίωση των υποχρεώσεων των μελών τους. Η δεύτερη έχει να κάνει με τη μετάδοση πληροφοριών ανάμεσα στα μέλη των δικτύων και τα ξεχωριστά δίκτυα, οδηγώντας στη βελτίωση της επικοινωνίας και στην προώθηση της συνεργασίας. Η τρίτη σχετίζεται με τις κανονιστικές ρυθμίσεις και τις κυρώσεις που

επιβάλλονται στα μέλη των δικτύων, υπαγορεύοντας συγκεκριμένες συμπεριφορές (Coleman, 1988).

Ωστόσο, για τον Coleman το κοινωνικό κεφάλαιο δεν υφίσταται στο βαθμό που δεν απορρέει από αυτό κάποια παραγωγική δραστηριότητα. Οι σχέσεις που αναπτύσσονται στα πλαίσια της κοινότητας δεν αποτελούν από μόνες τους κοινωνικό κεφάλαιο, στο βαθμό που δεν συνδέονται με την ανάπτυξη της παραγωγής. Επιπλέον διακρίνει το κοινωνικό κεφάλαιο που διαμορφώνεται στα πλαίσια της οικογένειας, από αυτό που συγκροτείται σε επίπεδο κοινότητας, θεωρώντας πως το δεύτερο εξελίσσεται βάσει του πρώτου (Coleman, 1988).

Σε αντιδιαστολή με τους Bourdieu και Coleman που βλέπουν το κοινωνικό κεφάλαιο ως ατομικό αγαθό, ο Robert Putnam το αντιμετωπίζει ως συλλογικό χαρακτηριστικό. Συγκεκριμένα, όρισε το κοινωνικό κεφάλαιο ως ένα σύνολο χαρακτηριστικών που αφορούν στην ύπαρξη δικτύων στην κοινότητα (community networks), στη συμμετοχή των πολιτών στα κοινά (civic engagement), στην καλλιέργεια ισχυρής τοπικής ταυτότητας (civic identity), καθώς και στην ανάπτυξη εμπιστοσύνης και ανταποδοτικότητας ανάμεσα στα μέλη μιας ομάδας ή της κοινότητας (Campbell et al., 1999; Putnam et al., 1993). Η ύπαρξη όλων αυτών των στοιχείων προάγει τη συλλογική αποτελεσματικότητα, δεδομένου ότι τα μέλη μπορούν να ανταπεξέλθουν στις απαιτήσεις μιας κατάστασης χρησιμοποιώντας τους διαθέσιμους πόρους πιο αποτελεσματικά ως σύνολο, παρά ως ξεχωριστά άτομα (Κονιόρδος, 2006; Putnam et al., 1993; (Kritsotakis & Gamarnikow, 2004).

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην πολιτική ιδιότητα του ατόμου (civicness). Σύμφωνα με του Putnam (1993) το απόθεμα του κοινωνικού κεφαλαίου εξισώνεται με το επίπεδο συμμετοχής σε οργανωμένες ομάδες (σωματεία, ενώσεις κα), καθώς και με την τάση συμμετοχικής συμπεριφοράς στην κοινότητα. Γίνεται λοιπόν κατανοητό πως στη συγκεκριμένη προσέγγιση το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ένα συλλογικό χαρακτηριστικό, που έχουν οι κοινωνικές δομές και όχι τα άτομα (Κριτσωτάκης και συν., 2009).

Για το λόγο αυτό μπορεί και πρέπει να μετράται σε συλλογικό και όχι ατομικό επίπεδο. Στα πλαίσια μιας τέτοιας αντίληψης η εξαγωγή του μέσου όρου εντός μιας μεθοδολογίας που βασίζεται στην άθροιση ατομικών συμπεριφορών δεν είναι επιστημολογικά αποδεκτή, στο βαθμό που αυτός ο μέσος όρος δεν μπορεί να αντανακλά την ουσιαστική λειτουργία της κοινότητας (Blaxter, 2004).

Ο Putnam φωτίζει μια συγκεκριμένη εκδοχή του κοινωνικού κεφαλαίου, που συνιστά ένα τρόπο δόμησης της συλλογικής δράσης που λειτουργεί ευμενώς ως προς τη θεσμική ανάπτυξη που καθρεφτίζεται στην ποιότητα των δημοκρατικών θεσμών. Η λειτουργία της κοινότητας αφορά σε οριζόντιες διασυνδέσεις μεταξύ των ατόμων, οι οποίες με τη σειρά τους ευνοούν τη συνεργασία και οδηγούν σε συλλογική ευημερία (Σωτηρόπουλος, 2006).

Σύμφωνα με τον Putnam το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί το ενοποιητικό στοιχείο που καθορίζει τη κοινωνική συνοχή και την ομαλή λειτουργία των θεσμών στις δημοκρατικές κοινωνίες (Κονιόρδος, 2006). Στο έργο του «Making Democracy Work» (1993) τονίζει τις διαφορές σε ότι αφορά στην κουλτούρα κοινωνικής οργάνωσης αλλά και στην εμπιστοσύνη και τη συμμετοχικότητα, επιχειρώντας να περιγράψει και να ερμηνεύσει τη διαφοροποίηση στην αποτελεσματικότητα των τοπικών κυβερνήσεων ανάμεσα στην Νότια και Βόρεια Ιταλία. Κατόπιν στο βιβλίο του «Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community» (2000), συγκρίνοντας τις συμμετοχικές πρακτικές των διαφορετικών γενεών στις Η.Π.Α. τα τελευταία 50 χρόνια, αναλύει στην ουσία τις επιπτώσεις από τη μείωση του κοινωνικού κεφαλαίου, μέσω της αύξησης περισσότερο ιδιωτικού χαρακτήρα μορφών χρήσης του ελεύθερου χρόνου, όπως η παρακολούθηση τηλεόρασης, που οδηγεί στην χαλάρωση των κοινωνικών δεσμών, την αποδόμηση της συμμετοχικής κουλτούρας και την απομόνωση.

Πέραν των Bourdieu, Coleman και Putnam, αρκετά μεγάλος αριθμός μελετητών έχει ασχοληθεί με την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου. Στις απόπειρες ορισμού του, φωτίζονται σε κάθε περίπτωση διαφορετικές πτυχές της παραπάνω ανάλυσης.

Ο Francis Fukuyama (2001) δίνει έμφαση στο στοιχείο της εμπιστοσύνης, το οποίο θεωρεί καθοριστικό συστατικό του κοινωνικού κεφαλαίου. Η εμπιστοσύνη καλλιεργείται στα πλαίσια μικρότερων κοινωνικών ομάδων, όπως είναι η οικογένεια και εξαπλώνεται στη συνέχεια σε ευρύτερες τυπικές ή άτυπες ομάδες, φτάνοντας στο επίπεδο του κράτους. Η συγκεκριμένη οπτική απορρέει από τη συγκριτική μικροκοινωνιολογία και τη βεμπεριανή παράδοση, που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον καταλυτικό ρόλο των αξιακών συστημάτων όσον αφορά στην οικονομική ανάπτυξη (Σωτηρόπουλος, 2006).

Στον Field (2004) η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου συνοψίζεται στο ζήτημα των σχέσεων. Δημιουργώντας σχέσεις, τα ξεχωριστά άτομα είναι σε θέση να

εργαστούν από κοινού για να επιτύχουν πράγματα που είτε δεν θα μπορούσαν μόνοι τους, είτε θα το κατάφερναν με μεγάλη δυσκολία. Στα πλαίσια συγκρότησης επιμέρους δικτύων αφενός απαντούν σε καθημερινά ζητήματα και αφετέρου μοιράζονται κοινές αξίες με άλλα μέλη των δικτύων αυτών. Επιπλέον τα κοινωνικά αυτά δίκτυα αποτελούν για τον συγγραφέα περιουσιακό στοιχείο.

Ο Carriano (2005) ορίζοντας το κοινωνικό κεφάλαιο με έναν αρκετά περιεκτικό τρόπο, θεωρεί ότι περιλαμβάνει το σύνολο των υπαρχουσών ή δυνητικών πηγών αγαθών και υπηρεσιών που προσφέρονται εντός κοινωνικών δικτύων ή δομών, προς όφελος των μελών τους. Το όφελος αυτό έχει τόσο οικονομικές, όσο και ψυχολογικές και κοινωνικές προεκτάσεις.

Οι Kawachi et al. (1997) αντιμετωπίζουν το κοινωνικό κεφάλαιο ως κοινό χαρακτηριστικό κοινωνικών μορφωμάτων και θεσμών στο οποίο εμπεριέχονται έννοιες όπως η αμοιβαιότητα, η συμμετοχικότητα και η εμπιστοσύνη. Η ενίσχυσή του οδηγεί στην συνολική προαγωγή και ανάπτυξη των ξεχωριστών ατόμων και της κοινωνίας συνολικά.

Για τους Lin et al. (2001) το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί μια μορφή «επένδυσης» με ορισμένες προσδοκίες «απόδοσης». Η επένδυση γίνεται από το άτομο ενώ η απόδοση αφορά την κοινωνία. Ορισμένα παραδείγματα κοινωνικής απόδοσης αποτελούν η πληροφόρηση, η επιρροή, οι κοινωνικές διασυνδέσεις και η ενίσχυση της προσωπικής ταυτότητας.

Οι Norris & Davis (2007), στα πλαίσια διασαφήνισης της έννοιας, διαχωρίζουν το κοινωνικό κεφάλαιο σε τέσσερα επιμέρους στοιχεία. Συγκεκριμένα θεωρούν πως είναι συνισταμένη της κοινωνική εμπιστοσύνης, της κοινωνικής ανοχής, των τυπικών μορφών κοινωνικής συμμετοχής και της εμπλοκής σε άτυπα κοινωνικά δίκτυα.

Οι Portes & Sensenbrenner (1993 p:1323), αντιλαμβάνονται το κοινωνικό κεφάλαιο ως τις «προσδοκίες για δράση εντός μιας ομάδας, οι οποίες επηρεάζουν τις οικονομικές επιδιώξεις και αναζητήσεις των μελών της, ακόμα και όταν αυτές οι προσδοκίες δεν είναι προσανατολισμένες στον οικονομικό τομέα». Μέσω του ορισμού αυτού, προχωρούν στην ουσία στην διάκριση ανάμεσα στις πηγές προέλευσης του κοινωνικού κεφαλαίου και στα αποτελέσματα της δράσης του. Αποφεύγουν έτσι τη σύγχυση ανάμεσα στις πηγές καθορισμού του και τα αποτελέσματά της επενέργειάς του, που συχνά καταλήγει στην ασάφεια του

προσδιορισμού της αιτιότητάς του, την κυκλικότητα των ερμηνειών και την ταυτολογία (Κονιόρδος, 2006).

Οι πηγές προέλευσης του κοινωνικού κεφαλαίου είναι κατά τη γνώμη των συγγραφέων τέσσερις. Η πρώτη αφορά στην εσωτερίκευση των αξιών (value introjection) και αναφέρεται στις ηθικές αξίες που ωθούν τα άτομα στη συλλογικότητα στο βαθμό που βλέπουν ότι από τη μια συμβάλλει στο κοινό καλό και από την άλλη ότι είναι αποτελεσματική ως προς την επίτευξη στόχων. Η δεύτερη σχετίζεται με την πίστη στις αμοιβαίες συναλλαγές (reciprocity transactions). Οι άνθρωποι θεωρούν πως οι υπόλοιποι ανταποδίδουν σε περιπτώσεις ανάγκης τη βοήθεια που έχουν παράσχει οι ίδιοι στο παρελθόν, εκτιμώντας τη θετική συμβολή τους. Η τρίτη πηγή σχετίζεται με τις μορφές συλλογικής αλληλεγγύης (bonden solidarity) που παρατηρείται ανάμεσα στα μέλη των οργανώσεων, εφόσον μόνο ενωμένοι ανταποκρίνονται σε δύσκολες περιστάσεις. Τέλος σημαντικό ρόλο παίζει η θεσμοθετημένη εμπιστοσύνη (enforceable trust) που επιβάλλεται μέσω θετικών και αρνητικών κυρώσεων (Portes & Sensenbrenner, 1993).

Αρκετοί είναι οι μελετητές που βλέπουν το κοινωνικό κεφάλαιο μέσα από το πρίσμα της αξιοποίησής του στα πλαίσια της παραγωγικής-οικονομικής δραστηριότητας. Ο Schiff (1998) θεωρεί το κοινωνικό κεφάλαιο ως ένα σύνολο των στοιχείων της κοινωνικής δομής που επηρεάζουν τις ανθρώπινες σχέσεις. Τα στοιχεία αυτά καθορίζουν τόσο τον χαρακτήρα των σχέσεων, όσο και την παραγωγική διαδικασία και την οικονομία. Ο Mahieu από την πλευρά του ορίζει το κοινωνικό κεφάλαιο ως την προσδοκία αποκόμισης οικονομικού οφέλους στα πλαίσια της βελτίωσης της παραγωγικότητας μέσω της αξιοποίησης των κοινωνικών σχέσεων των μελών της κοινότητας (Requier-Desjardins, 1999).

Άλλοι πάλι μελετητές το αντιμετωπίζουν ως ένα μέρος του ανθρωπίνου κεφαλαίου του κάθε ατόμου και όχι ως κάτι ανεξάρτητο. Ο Becker (1996) το περιγράφει ως ένα σύνολο σημαντικών ενεργειών του παρελθόντος, που έχουν γίνει εντός του κοινωνικού δικτύου του ατόμου και οι οποίες επηρεάζουν τις τρέχουσες ή μελλοντικές πράξεις του. Οι Fafchamps & Minten (1998) επίσης το θεωρούν ως το συναισθηματικό απόθεμα του ατόμου που είναι υπεύθυνο για την υπαγωγή του στα διάφορα κοινωνικά μορφώματα.

Οι παραπάνω θεωρητικές προσεγγίσεις επιβεβαιώνουν την ανυπαρξία μιας κοινά αποδεκτής μεθοδολογίας μελέτης του κοινωνικού κεφαλαίου. Ωστόσο οι διαφορετικοί

ορισμοί που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι σε αρκετές συμπληρωματικοί ως προς το εννοιολογικό τους περιεχόμενο (Grootaert & Bastelaer, 2002). Σε γενικές γραμμές το κοινωνικό κεφάλαιο ως έννοια συμπυκνώνει πλήθος μεταβλητών, όπως τις αξίες, τις κοινωνικές νόρμες, την κοινωνική δικτύωση, την αλληλεγγύη, τη συμμετοχή, την αμοιβαιότητα και την εμπιστοσύνη. Τα στοιχεία αυτά επιδρούν καθοριστικά από τη μια στην ατομική ξεχωριστή λειτουργία, καθώς και την απαντητικότητα και την προσαρμογή σε διάφορες καταστάσεις, ενώ από την άλλη επηρεάζουν σημαντικά τους δείκτες της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης.

3. Μορφές – Διακρίσεις του Κοινωνικού Κεφαλαίου

Στη βάση των διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων, κατά καιρούς έχουν γίνει προσπάθειες διαχωρισμού του κοινωνικού κεφαλαίου σε επιμέρους τύπους ή κατηγορίες. Η παρουσίαση των κυριότερων μορφών και διακρίσεων αφενός συμβάλλει στην διασαφήνιση επιμέρους πτυχών του και αφετέρου θέτει ένα πλαίσιο στη μεθοδολογία προσέγγισης και μελέτης του στο πεδίο της εφαρμοσμένης έρευνας.

Μια βασική διάκριση είναι αυτή σε δομικό (structural) και γνωστικό (cognitive). Το πρώτο αφορά σε δίκτυα, θεσμούς, κανόνες και διαδικασίες, τα οποία συνιστούν στην ουσία εξωτερικά παρατηρούμενες κοινωνικές κατασκευές. Τέτοια παραδείγματα αποτελούν οι αθλητικές και πολιτιστικές ομάδες, οι επιτροπές στα πλαίσια της γειτονιάς, οι ενώσεις ατόμων με κοινούς σκοπούς κ.α. Το γνωστικό κοινωνικό κεφάλαιο από την άλλη συνίσταται κατά βάση σε περισσότερο υποκειμενικά και άυλα στοιχεία, όπως οι κοινωνικές στάσεις, οι κοινές αξίες και αποδεκτές συμπεριφορές, οι κανόνες, η αμοιβαιότητα και η εμπιστοσύνη (Grootaert and Bastelaer, 2002; Uphoff, 2000).

Ο διαχωρισμός του κοινωνικού κεφαλαίου στις δυο παραπάνω μορφές είναι αρκετά βοηθητικός ως βάση εμπειρικής ανάλυσης, ενώ οδηγεί και σε μια δεύτερη διάκριση που σχετίζεται με το εύρος ανάπτυξής του, και η οποία περιλαμβάνει τρία επίπεδα. Το μικρο-επίπεδο που έχει η μορφή οριζόντιων δικτύων των ατόμων και των νοικοκυριών, το μέσο-επίπεδο παρατήρησης που κατέχει την οριζόντια και κάθετη σχέση μεταξύ των ομάδων και έχει τη μορφή περιφερειακών ομάδων και τοπικών ενώσεων και το μακρο-επίπεδο που παίρνει τελικά τη μορφή του ευρύτερου θεσμικού και πολιτικού περιβάλλοντος (Grootaert and Bastelaer, 2002).

Σημαντική είναι και η διάκριση σε επίσημο (formal) και άτυπο (informal) κοινωνικό κεφάλαιο. Στην πρώτη περίπτωση, όπου κατατάσσονται νόρμες, διαδικασίες, κρατικές υπηρεσίες, οργανώσεις και προγράμματα που ενισχύουν τη συλλογική δράση μειώνοντας το κόστος των πρακτικών διεκπεραίωσης, η συμμετοχή πραγματοποιείται σε επίσημα θεσμοθετημένες οργανώσεις και δραστηριότητες. Το ανεπίσημο κοινωνικό κεφάλαιο αφορά σε στάσεις πεπαιθώσεων, συμπεριφορές και μορφές συνεργασίας, που ενισχύουν τη συλλογική δράση και την κουλτούρα συμμετοχής, χωρίς να απαιτείται η θεσμική ύπαρξη των δικτύων (Dhesi, 2000; Wallace & Pichler, 2007).

Μια ακόμη διάκριση έρχεται να απαντήσει στο ερώτημα αν το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ένα ατομικό ή συλλογικό χαρακτηριστικό. Η απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα συνδέεται άμεσα με το επίπεδο μέτρησής του (Κριτσωτάκης και συν., 2009).

Στην αντίληψη των Coleman και Bourdieu, το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί κατά βάση ένα ατομικό χαρακτηριστικό. Βέβαια ο Coleman (1988) το διαφοροποιεί από τα κατεξοχήν ατομικά χαρακτηριστικά, βλέποντάς το ως στοιχείο της σχέσης μεταξύ των ατόμων. Ωστόσο με βάση αυτό το μοντέλο αντίληψης το κοινωνικό κεφάλαιο μπορεί να μετρηθεί μόνο σε ατομικό επίπεδο, ενώ έχει νόημα η συνάθροιση συμπεριφορών και η εξαγωγή του μέσου όρου (Κριτσωτάκης και συν., 2009; Harpham, 2008).

Στον αντίποδα βρίσκεται η θεωρητική αντίληψη του Putnam (1993) που αντιμετωπίζει το κοινωνικό κεφάλαιο κατά βάση ως ένα συλλογικό χαρακτηριστικό των κοινωνιών και όχι των ατόμων. Βλέποντας το όμως ως δομικό χαρακτηριστικό της κοινωνίας, γίνεται κατανοητό πως μπορεί να μετρηθεί μόνο σε συλλογικό επίπεδο (πχ ποσοστό ατόμων που μετέχει σε ομάδες και διαδικασίες όπως οι εκλογές, ποσοστό ατόμων που διαβάζει εφημερίδα και ενημερώνεται κτ) (Blaxter, 2004; Lochner, 1999).

Ωστόσο αρκετοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι η προσέγγιση του κοινωνικού κεφαλαίου πρέπει να είναι δυική, βλέποντάς το ταυτόχρονα ως οικολογική και ατομική μεταβλητή (Κριτσωτάκης και συν., 2009). Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη το ξεχωριστό χαρακτηριστικό ή η εκάστοτε συμπεριφορά δεν αποτελούν στοιχεία ανεξάρτητα από το κοινωνικό περιβάλλον, αλλά αντανακλούν κοινωνικά χαρακτηριστικά. Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι όσο περισσότερο κοινωνικό κεφάλαιο εμπεριέχεται σε μια κοινωνική δομή, τόσο αυξάνεται το κοινωνικό κεφάλαιο σε ατομικό επίπεδο. Συνεπώς απαιτούνται τόσο οι αναλύσεις σε μακροσκοπικό

επίπεδο, προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι δομικές και θεσμικές συνιστώσες της καθημερινής πράξης, όσο και οι αναλύσεις σε μικρο-επίπεδο, που φωτίζουν τις ατομικές και υποκειμενικές όψεις και ερμηνείες (Rose, 1993; Macinko & Starfield, 2001).

Οι Colletta και Cullen (2000) προχωρούν στη διάκριση ανάμεσα σε οριζόντιο και κάθετο κοινωνικό κεφάλαιο. Η πρώτη μορφή αφορά στους δεσμούς και τις δομές ανάμεσα σε ισότιμες ομάδες, ενώ το κάθετο κοινωνικό κεφάλαιο που αφορά σε ομάδες με ιεραρχική δομή. Η συγκεκριμένη ανάλυση εμπλέκει σε σημαντικό βαθμό δομές και φορείς εξουσίας σε ένα μακρο-επίπεδο, λαμβάνοντας με αυτό τον τρόπο υπόψη το ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον.

Η σημαντικότερη ίσως διάκριση γίνεται με βάση το είδος των δεσμών που εντοπίζονται ανάμεσα στα μέλη των δικτύων. Ο διαχωρισμός με αυτό το κριτήριο οδηγεί σε τρεις διαφορετικές μορφές: το Δεσμευτικό ή Διαχωριστικό, (bonding), το Συνδετικό (bridging) και το Ενωτικό (linking) κοινωνικό κεφαλαίο (Putnam, 2000). Το δεσμευτικό κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται στους στενούς δεσμούς (π.χ. οικογενειακούς) ανάμεσα σε ανθρώπους που βρίσκονται σε ομογενείς ομάδες και είναι προσανατολισμένο προς το εσωτερικό αυτών των ομάδων. Το συνδετικό κοινωνικό κεφάλαιο αναφέρεται σε σχέσεις ατόμων ανάμεσα σε ετερογενείς ομάδες (π.χ. στο εργασιακό περιβάλλον) και έχει συλλογικό και περιεκτικό προσανατολισμό. Το ενωτικό κοινωνικό κεφάλαιο αφορά σχέσεις μεταξύ ομάδων ή ατόμων, κατά βάση διαφορετικών μεταξύ τους, στις οποίες διαμεσολαβεί κάποια ιεραρχική δομή ή σχέση εξουσίας (Putnam, 2000). Σημαντική συμβολή στον καθορισμό του παραπάνω διαχωρισμού και κυρίως στην εισαγωγή της έννοιας του ενωτικού κεφαλαίου, έπαιξε ο Woolcock (1998) ο οποίος έκανε τη διάκριση μεταξύ εσω-κοινοτικών (intra-community) και δια-κοινοτικών (inter-community) δεσμών.

Τέλος υπάρχει και η διάκριση ανάμεσα σε θετικό και αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο. Ως θετικό κοινωνικό κεφάλαιο ορίζεται η κατάσταση κατά την οποία υπάρχουν σχέσεις, οικονομικές και κοινωνικές, που τις διακατέχει η αμοιβαιότητα και οδηγούν σε συναλλαγές με θετικό κοινωνικό πρόσημο. Από την άλλη πλευρά, το αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο, αφορά τις σχέσεις οι οποίες συνήθως έχουν άτυπο χαρακτήρα, και εντοπίζονται σε προστατευτικές συντεχνίες. Αυτές οι σχέσεις συνήθως διευκολύνουν την ανάπτυξη του κοινωνικού αποκλεισμού, ενώ επιφέρουν σειρά αρνητικών κοινωνικών επιπτώσεων (Σωτηρόπουλος, 2006).

Οι βασικότερες διακρίσεις του κοινωνικού κεφαλαίου παρουσιάζονται συνοπτικά στον πίνακα 1.

α) την ύπαρξη παράδοσης αυτορρύθμισης (self-regulation) και ήθους συλλογικής ευθύνης και φροντίδας (stewardship ethic) από τους χρήστες,

β) την ύπαρξη κατάλληλων τοπικών και εθνικών υποστηρικτικών θεσμών,

γ) το βαθμό εμπιστοσύνης μεταξύ των συμμετεχόντων,

δ) την νομική προστασία των διαμορφούμενων περιουσιακών δικαιωμάτων από το κράτος, και

στ) την ύπαρξη οικονομικών κινήτρων στους χρήστες να διατηρήσουν τον πόρο.

Υποστηρίζεται ότι η αυτοδιαχείριση μπορεί να παράγει αποτελεσματικούς θεσμούς, με συνέπεια την επιτυχή οργάνωση και τη μακροβιότητα του πόρου. Βέβαια, για την διαμόρφωση αποτελεσματικών δομών διακυβέρνησης των κοινών πρέπει να πληρούνται ορισμένες προϋποθέσεις. Παρά τη διαφορετικότητα των περιπτώσεων οι μελετητές συγκλίνουν σε μια σειρά τέτοιων κριτηρίων (που έχουν αναδειχτεί και επιβεβαιωθεί από εμπειρικές μελέτες). Στον παρακάτω Πίνακα 1 παρουσιάζονται συνολικά αυτές οι προϋποθέσεις όπως έχουν διαμορφωθεί από τις μελέτες των πέντε σημαντικότερων ερευνητών του θέματος (Agrawal, Baland και Platteau, Ostrom και Wade) και ενοποιήθηκαν από τον Agrawal (2001 2003).

Πίνακας 1. Μορφές του κοινωνικού κεφαλαίου

ΜΟΡΦΕΣ-ΔΙΑΚΡΙΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ		
<i>Δομικό</i>	<ul style="list-style-type: none"> Δίκτυα, θεσμοί, κανόνες και διαδικασίες, που συνιστούν εξωτερικά παρατηρούμενες κοινωνικές κατασκευές.	(Grootaert & Bastelaer, 2002; Uphoff, 2000).
<i>Γνωστικό</i>	<ul style="list-style-type: none"> Κοινωνικές στάσεις, κοινές αξίες, αποδεκτές συμπεριφορές, που συνιστούν κατά βάση υποκειμενικά και άυλα στοιχεία.	
<i>Επίσημο</i>	<ul style="list-style-type: none"> Νόρμες, διαδικασίες, κρατικές υπηρεσίες, οργανώσεις και προγράμματα, όπου η συμμετοχή πραγματοποιείται σε επίσημα θεσμοθετημένες οργανώσεις και δραστηριότητες.	(Dhesi, 2000; Wallace & Pichler, 2007).
<i>Άτυπο</i>	<ul style="list-style-type: none"> Στάσεις πεποιθήσεις, συμπεριφορές και μορφές συνεργασίας, για τις οποίες δεν απαιτείται η θεσμική κατοχύρωση των δικτύων.	
<i>Ατομικό</i>	<ul style="list-style-type: none"> Ατομικό χαρακτηριστικό που μπορεί να μετρηθεί σε ατομικό επίπεδο.	(Bourdieu, 2001; Harpham, 2008; Coleman, 1988)
<i>Συλλογικό</i>	<ul style="list-style-type: none"> Δομικό χαρακτηριστικό της κοινότητας που μπορεί να μετρηθεί μόνο σε συλλογικό επίπεδο.	(Blaxter, 2004; Lochner, 1999; Putnam, 1993)
<i>Οριζόντιο</i>	<ul style="list-style-type: none"> Δεσμοί και δομές ανάμεσα σε ισότιμες ομάδες.	Colletta &
<i>Κάθετο</i>	<ul style="list-style-type: none"> Δεσμοί και δομές που αφορούν σε ομάδες με ιεραρχική δομή.	Cullen (2000)

Δεσμειτικό	<ul style="list-style-type: none"> • Αντανακλά στενούς δεσμούς ανάμεσα σε μέλη ομογενών ομάδων και είναι προσανατολισμένο στο εσωτερικό αυτών των ομάδων.	(Putnam, 2000; Woolcock 1998)
Συνδετικό	<ul style="list-style-type: none"> • Περιγράφει σχέσεις ατόμων ανάμεσα σε ετερογενείς ομάδες και έχει συλλογικό προσανατολισμό.	
Ενωτικό	<ul style="list-style-type: none"> • Αναφέρεται σε σχέσεις μεταξύ διαφορετικών ομάδων ή ατόμων, στις οποίες διαμεσολαβεί κάποια ιεραρχική δομή ή σχέση εξουσίας.	
Θετικό	<ul style="list-style-type: none"> • Σχέσεις, οικονομικές και κοινωνικές, που τις διακατέχει η αμοιβαιότητα και οδηγούν σε συναλλαγές με θετικό κοινωνικό αντίκτυπο.	(Σωτηρόπουλος, 2006).
Αρνητικό	<ul style="list-style-type: none"> • Σχέσεις άτυπου συνήθως χαρακτήρα που εντοπίζονται σε προστατευτικές συντεχνίες επιφέροντας αρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις.	

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία Βασισμένη στη Βιβλιογραφική Ανασκόπηση.

4. Οι Διαστάσεις του Κοινωνικού Κεφαλαίου

Όπως Ο προσδιορισμός του εύρους του κοινωνικού κεφαλαίου εξαρτάται από ορισμένες διαστάσεις, η ύπαρξη των οποίων καθορίζει το βαθμό συσσώρευσής του. Η καταγραφή των βασικότερων από αυτές είναι ιδιαίτερα σημαντική τόσο για την κατανόηση, όσο και για την μέτρησή του στα πλαίσια της λειτουργίας μιας ομάδας ή της ευρύτερης κοινότητας.

Πρωταρχική διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί η αμοιβαιότητα, που αναφέρεται στην πραγματοποίηση ενεργειών από την πλευρά του ατόμου προς όφελος άλλων, με την προσδοκία ότι κάποια στιγμή θα υπάρξει ανταπόδοση. Συνδέεται με την αίσθηση της αλληλεγγύης και την πρακτική της αλληλοβοήθειας και συνιστά ένα συνδυασμό βραχυπρόθεσμου αλτρουισμού και μακροπρόθεσμου συμφέροντος (Edwards, 2004; Cox, 2000). Η αμοιβαιότητα διερευνάται με υποθετικές ερωτήσεις που αφορούν στη θετική προσδοκία σχετικά με τη συμπεριφορά των άλλων στο μέλλον και στο βαθμό που ως διάσταση είναι ισχυρή δείχνει ότι οι άνθρωποι όχι μόνο συμμετέχουν σε δίκτυα, αλλά ενδιαφέρονται και για τα συμφέροντα των υπολοίπων (Onyx & Bullen, 2000).

Κομβική σημασία ως προς το εύρος του κοινωνικού κεφαλαίου έχει και η διάσταση της κοινωνικής συμμετοχής που αναφέρεται από τη μια στις οριζόντιες σχέσεις ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας και της οικογένειας και από την άλλη στις κάθετες σχέσεις μεταξύ κοινοτήτων και θεσμικών φορέων. Τα υψηλά επίπεδα συμμετοχής συμβάλουν στην ευημερία των ξεχωριστών ατόμων και της ευρύτερης

κοινότητας, αποτελώντας σημαντικό δείκτη αποτύπωσης του κοινωνικού κεφαλαίου (Putnam, 1993; Cox, 2000).

Οι Attwood et al (2003) προσδιορίζουν τέσσερις τύπους συμμετοχής. Ο πρώτος αναφέρεται στην κοινωνική συμμετοχή που αφορά στην εμπλοκή σε ομάδες, συλλόγους ή οργανώσεις. Ο δεύτερος σχετίζεται με τον άτυπο εθελοντισμό και έχει να κάνει με την παροχή βοήθειας σε άτομα εκτός της οικογένειας και του στενού περιβάλλοντος. Ο τρίτος ταυτίζεται με τον τυπικό εθελοντισμό που περιγράφει τη συμμετοχή σε οργανώσεις, συλλόγους κλπ με σκοπό την παροχή βοήθειας στους άλλους και διαφοροποιείται απ' την απλή κοινωνική συμμετοχή του πρώτου τύπου, καθώς απαιτεί μεγαλύτερη δέσμευση και χρόνο. Τέλος υπάρχει και η συμμετοχή των πολιτών που αναφέρεται στη διάδραση που περιλαμβάνει δημόσιες και πολιτικές δραστηριότητες.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάπτυξη του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί και η εμπιστοσύνη, η οποία καθορίζει το συνθετικό χαρακτήρα του κοινωνικού δυναμικού. Σύμφωνα με τον Fukuyama (1995) το κοινωνικό κεφάλαιο ως ικανότητα προκύπτει από την επικράτηση της εμπιστοσύνης σε μια κοινωνία και στα επιμέρους τμήματά της και συνδέεται με την πεποίθηση ότι οι άλλοι είτε θα αντιδράσουν θετικά και υποστηρικτικά απέναντι σε κάποια πρωτοβουλία, είτε τουλάχιστον δεν θα την υπονομεύσουν. Οι περισσότεροι μελετητές τη θεωρούν θεμέλιο λίθο της θεωρίας, αντιμετωπίζοντάς την όχι απλά σαν ένα χαρακτηριστικό της προσωπικότητας του ξεχωριστού ατόμου αλλά και σαν βασικό στοιχείο της κοινωνίας που ζει.

Ωστόσο στις διάφορες προσεγγίσεις υπάρχουν επιμέρους διαφοροποιήσεις. Οι Coleman, Putnam και Fukuyama τη θεωρούν βασικό συστατικό του κοινωνικού κεφαλαίου. Ο Woolcock (2001) τη βλέπει περισσότερο ως μια συνέπεια του κοινωνικού κεφαλαίου και όχι ως αναπόσπαστο συστατικό στοιχείο του. Στο ίδιο μήκος κύματος ο Field (2004) πιστεύει ότι πρέπει να θεωρείται ανεξάρτητος παράγοντας που έρχεται ως απότοκο του κοινωνικού κεφαλαίου. Στη βάση αυτή πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μεταβλητό στοιχείο, δεδομένου ότι υπάρχουν τύποι σχέσεων που λειτουργούν εξίσου καλά με ένα ελάχιστο ποσοστό εμπιστοσύνης (Field, 2004).

Σημαντικός παράγοντας για την προώθηση του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί η αίσθηση ασφάλειας στα πλαίσια της κοινότητας. Η σχέση ανάμεσα στα δυο είναι αμφίδρομη καθώς η αντίληψη ασφάλειας ενθαρρύνει τη συμμετοχή του ατόμου στις

δραστηριότητες της τοπικής κοινότητας, ενώ από την άλλη οι υψηλοί δείκτες συμμετοχής στην τοπική ζωή ενισχύουν το αίσθημα ασφάλειας (Putnam, 2000). Αρκετές έρευνες έχουν επιβεβαιώσει τη θετική διαμεσολάβηση της δυναμικής συμμετοχής στην κοινότητα στη μείωση της εγκληματικότητας, καταδεικνύοντας την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ αυξημένου εγκλήματος και μειωμένων επιπέδων συμμετοχής στις δραστηριότητες της τοπικής κοινωνίας από τη μια, καθώς και της αύξησης της παραβατικότητας στο βαθμό που η αίσθηση ασφάλειας και οι κοινωνικοί δεσμοί χαλαρώνουν από την άλλη (Carcach & Huntley, 2002; Kawachi & Kennedy, 1997).

Μία ακόμη διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου αφορά στην ανοχή στη διαφορετικότητα. Η διαφορετικότητα διακρίνεται σε πρωταρχική, που αναφέρεται κυρίως στους βιολογικούς παράγοντες όπως το φύλο, η φυλή, η ηλικία, η αναπηρία, η εθνικότητα κτλ. και σε δευτερεύουσα που αναφέρεται σε κοινωνικό-πολιτισμικές διαφορές, όπως η γλώσσα, η θρησκεία, η εκπαίδευση και η κουλτούρα. Οι διαφορές αυτές δημιουργούν εμπόδια ένταξης τόσο σε ατομικό όσο και σε θεσμικό επίπεδο. Συνεπώς η ανοχή απέναντι στο άλλο αποτελεί ένα είδος ικανότητας ως προς το κοινωνικό κεφάλαιο, η ύπαρξη της οποίας διευκολύνει την ανάπτυξη των δικτύων, τον εμπλουτισμό των απόψεων και τον πλουραλισμό της έκφρασης στο πεδίο του κοινωνικού (Onyx & Bullen, 2000).

Μια ιδιαίτερα σημαντική παράμετρο του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελούν οι κοινωνικές νόρμες και αξίες που περιλαμβάνουν κοινωνικά πρότυπα και ευρέως κοινές πολιτιστικές πεποιθήσεις, αλλά και τις επιπτώσεις που αυτές έχουν στη λειτουργία της κοινωνίας γενικότερα. Τα πρότυπα και οι αξίες παρέχουν ένα πλαίσιο ανεπίσημου κοινωνικού ελέγχου, χωρίς την προσφυγή σε θεσμικές διαδικασίες επιβολής κυρώσεων και υποστηρίζουν άλλες διαστάσεις του κοινωνικού κεφαλαίου (Grootaert & Bastelaer, 2002).

Κρίσιμη διάσταση είναι και η αίσθηση της κοινότητας. Η κοινότητα αποτελεί στην ουσία το συνδυασμένο αποτέλεσμα της εμπιστοσύνης, της συμμετοχής σε δίκτυα, των κανόνων και της αμοιβαιότητας. Δεν αποτελεί ιδιοκτησία κανενός, αλλά αξιοποιείται από όλους. Συνιστά καθοριστικό στοιχείο της κοινωνικής συνοχής και ασφαλιστική δικλείδα απέναντι σε κάθε πιθανό κίνδυνο (Putnam, 1993).

Τέλος μια ακόμη διάσταση του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί η πρόδραση (pro-activity). Ως έννοια περιγράφει τις στάσεις των ατόμων στα πλαίσια της λειτουργίας

τους στην κοινότητα και αναφέρεται συγκεκριμένα στην ικανότητα του ατόμου να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες για να αλλάξει τις πτυχές του περιβάλλοντός του προκειμένου να προχωρήσει στην επίτευξη των επιμέρους στόχων του (Pujol et al., 2005).

Στον πίνακα 2 παρουσιάζονται με συντομία οι βασικότερες διαστάσεις του Κοινωνικού Κεφαλαίου.

Πίνακας 2. Βασικές Διαστάσεις Κοινωνικού Κεφαλαίου

ΒΑΣΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ		
Αμοιβαιότητα	Πραγματοποίηση ενεργειών από την πλευρά του ατόμου προς όφελος άλλων, με την προσδοκία ότι κάποια στιγμή θα υπάρξει ανταπόδοση.	(Edwards, 2004; Cox, 2000; Onyx & Bullen, 2000)
Κοινωνική συμμετοχή	Σχέσεις μεταξύ μελών της κοινότητας και της οικογένειας (οριζόντιες) καθώς και μεταξύ κοινοτήτων και θεσμικών φορέων (κάθετες).	(Putnam, 1993; Cox, 2000; Attwood et al, 2003)
Εμπιστοσύνη	Πεποίθηση ότι οι άλλοι είτε θα αντιδράσουν υποστηρικτικά απέναντι σε κάποια πρωτοβουλία ή τουλάχιστον δεν θα την υπονομεύσουν.	(Field, 2004; Woolcock, 2001; Fukuyama, 1995)
Αίσθηση ασφάλειας	Αίσθηση συνοχής στα πλαίσια της κοινότητας η οποία ενθαρρύνει τη συμμετοχή του ατόμου στις δραστηριότητες της.	Carcach & Huntley, 2002; Putnam, 2000; Kawachi & Kennedy, 1997)
Ανοχή στη διαφορετικότητα	Ανοχή απέναντι στους άλλους ανεξάρτητα βιολογικών, κοινωνικών και πολιτισμικών διαφορών, η οποία διευκολύνει την ανάπτυξη των δικτύων, τον εμπλουτισμό των απόψεων και τον πλουραλισμό της έκφρασης.	(Onyx & Bullen, 2000)
Κοινωνικές νόρμες και αξίες	Κοινωνικά πρότυπα και ευρέως κοινές πολιτιστικές πεποιθήσεις, καθώς και οι επιπτώσεις τους στη λειτουργία της κοινωνίας γενικότερα.	(Grootaert & Bastelaer, 2002)
Κοινότητα	Συνδυασμένο αποτέλεσμα της εμπιστοσύνης, της συμμετοχής σε δίκτυα, των κανόνων και της αμοιβαιότητας.	(Putnam, 1993)
Πρόδραση	Ικανότητα του ατόμου να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες προκειμένου να αλλάξει τις πτυχές του περιβάλλοντός του προχωρώντας στην επίτευξη των στόχων του.	(Pujol et al., 2005)

Πηγή: Ίδια Επεξεργασία Βασισμένη στη Βιβλιογραφική Ανασκόπηση.

5. Κριτική της Θεωρίας

Ένα από τα βασικότερα σημεία της κριτικής στη θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου είναι η ανυπαρξία αναγνώρισης αρνητικών στοιχείων και χαρακτηριστικών (Κριτσωτάκης και συν., 2009; Portes, 1998). Το κοινωνικό κεφάλαιο περιγράφεται αρκετά συχνά ως κάτι εξ ορισμού θετικό, δεδομένου ότι μέσω της ενδυνάμωσης των βασικών πτυχών λειτουργίας του μπορεί να ενισχυθεί η δυνατότητα επίλυσης κοινών προβλημάτων, επιδρώντας θετικά στην αύξηση των κοινωνικών πόρων, τόσο του ξεχωριστού ατόμου, όσο και του συνόλου των μελών της κοινότητας (Πούπος, 2010).

Ωστόσο ορισμένα χαρακτηριστικά της συσσώρευσης του κοινωνικού κεφαλαίου μπορούν να έχουν και αρνητική επίδραση στη ζωή της κοινότητας. Ο Loizos (2002) εξετάζοντας την λειτουργία κοινοτήτων μεταναστών, παρατηρεί την τάση έντονης συναναστροφής με άτομα της ίδιας εθνικότητας, σε σημείο πολλές φορές οι κοινωνικές σχέσεις να περιορίζονται έντονα στο εσωτερικό μιας εθνοτικής ομάδας. Αν και με τον τρόπο αυτό καταφέρνουν να ανταποκριθούν καλύτερα στις δυσκολίες του περιβάλλοντος στην χώρα υποδοχής, σταδιακά κανονικοποιείται η κοινωνική τους απομόνωση. Γίνεται λοιπόν κατανοητό πως η πυκνότητα των επαφών και η αλληλοϋποστήριξη, που αποτελούν κριτήριο αυξημένου κοινωνικού κεφαλαίου μπορεί, υπό προϋποθέσεις, να έχουν και αρνητικές προεκτάσεις.

Ωστόσο, οι επιπτώσεις αυτές δεν περιορίζονται στον εθνοκεντρισμό. Σε γενικές γραμμές η ενίσχυση των δικτύων και των σχέσεων, στο βαθμό που εντοπίζονται σε προστατευτικές συντεχνίες, στη συνεργασία στα πλαίσια προώθησης συμφερόντων παράνομων οργανισμών (όπως η μαφία) ή οικονομικών λόμπι, όχι μόνο δεν οδηγούν σε οφέλη για την υπόλοιπη κοινότητα, αλλά αντίθετα υποσκάπτουν τη συνοχή της. Επιπλέον, ακόμη και φαινόμενα όπως η ασύμμετρη πληροφόρηση προς όφελος των μελών μιας συγκεκριμένης ομάδας, τα συμφέροντα της οποίας δεν έρχονται κατ' ανάγκη σε σύγκρουση με την κοινότητα, μπορεί να οδηγήσουν στην επικράτηση αναξιοκρατικών και περιοριστικών για τους υπόλοιπους τακτικών (Κριτσωτάκης και συν., 2009; Portes, 1998).

Με λίγα λόγια η λειτουργία του κοινωνικού κεφαλαίου δεν πρέπει να μελετάται αποκομμένα, αλλά αντίθετα να συνδέεται και με τη σκοπιμότητα αλλά και το ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικής πραγματικότητας και δράσης. Τα ίδια στοιχεία του, στο βαθμό που μπορούν να προάγουν την κοινωνική ευημερία, με τον ίδιο τρόπο μπορούν να

οδηγήσουν σε φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού και αναπαραγωγής κοινωνικών ανισοτήτων.

Το κοινωνικό κεφάλαιο δεν έχει μονοδιάστατα θετική ή αρνητική επίπτωση, καθώς στην πράξη η επίδρασή του στα άτομα και την κοινότητα μπορεί να εμπεριέχει ταυτόχρονα και τα δυο (Kawachi et al., 2008). Έτσι, ενώ οι στενές συνδέσεις στο πλαίσιο μιας κοινότητας αποτελούν έναν ισχυρό πόρο, την ίδια στιγμή μπορούν να οδηγήσουν σε μια περιοριστική πραγματικότητα. Σε έρευνα των Takahashi & Magalong (2008) σε περιθωριοποιημένους μετανάστες από τις Φιλιππίνες που ζούσαν στο Λος Άντζελες και ήταν ομοφυλόφιλοι και φορείς του AIDS, φάνηκε πως η στενή υποστήριξη από το δίκτυο των φίλων, των ομότιμων και των συγγενών, ενώ παρείχε σημαντική βοήθεια σε οικονομικό και συναισθηματικό επίπεδο, λειτουργούσε ταυτόχρονα ως κύρια αιτία εγκλωβισμού σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο κοινωνικής λειτουργίας των ατόμων, το οποίο δομείται σύμφωνα με συγκεκριμένα κοινωνικά στερεότυπα, από τα οποία τα άτομα αδυνατούσαν να ξεφύγουν.

Αντίστοιχα, αρκετές έρευνες έχουν δείξει πως σε περιπτώσεις ύπαρξης υψηλού δεσμευτικού κεφαλαίου (στενή σύνδεση με την πρωτογενή ομάδα και την κοινότητα) και παράλληλης έλλειψης συνδετικού κεφαλαίου, που προσανατολίζει και εκτός της κοινότητας, οι επιπτώσεις στην κοινωνική ζωή των ατόμων είναι αρνητικές. Σε έρευνα των Mitchell & LaGory (2002) σε υποβαθμισμένες περιοχές των ΗΠΑ, φάνηκε ότι άτομα με υψηλό δεσμευτικό κεφάλαιο παρουσίαζαν περισσότερες ψυχιατρικές διαταραχές. Επίσης σε έρευνα των Caughy et al. (2003) παιδιά υποβαθμισμένων περιοχών της Βαλτιμόρης στις ΗΠΑ, των οποίων οι μητέρες ήταν λιγότερο προσκολλημένες στην τοπική κοινότητα (χαμηλό δεσμευτικό κεφάλαιο) παρουσίαζαν λιγότερα συμπεριφοριστικά προβλήματα. Συνεπώς κάθε πτυχή του κοινωνικού κεφαλαίου πρέπει να εξετάζεται υπό το πρίσμα των σχέσεών της με τις υπόλοιπες ώστε να αποφεύγονται μονοδιάστατες ερμηνείες.

Ένα ακόμη ουσιαστικό στοιχείο κριτικής της θεωρίας του κοινωνικού κεφαλαίου αφορά στην υπερεπέκταση της χρήσης του όρου, γεγονός που δημιουργεί συχνά σύγχυση ως προς το επίπεδο ανάλυσής του (Swan, 2003; Trigilia, 2001). Το ζητούμενο στην περίπτωση του κοινωνικού κεφαλαίου είναι ο περιορισμός της χρήσης του ως έννοια σε αυτό που μπορεί με επάρκεια να εξηγήσει. Κάτι τέτοιο μπορεί να συμβάλει στον σαφέστερο προσδιορισμό του επιπέδου ανάλυσής του αλλά και στην ανάδειξη των κατάλληλων ερευνητικών εργαλείων (Κονιόρδος, 2006).

Τέλος ένα ακόμη σημείο κριτικής που αφορά κυρίως στη θεωρία του Putnam έχει να κάνει με την ασαφή κατεύθυνση της αιτιότητας. Σύμφωνα με τον Putnam το υψηλό απόθεμα κοινωνικού κεφαλαίου επιδρά θετικά στην κοινότητα, ενώ η ύπαρξή του πιστοποιείται από τα αποτελέσματα της επενέργειάς του (Κονιόρδος, 2006). Ωστόσο οι διάφοροι συσχετισμοί που χρησιμοποιούνται για την μέτρησή του δεν προσδιορίζουν σαφώς την κατεύθυνση της αιτιότητας, οδηγώντας συχνά σε μια κυκλικότητα των ισχυρισμών (Harris, 2002).

6. Η Μέτρηση του Κοινωνικού Κεφαλαίου

Τα Στα πλαίσια της μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου έχουν προταθεί διάφορες μέθοδοι, τόσο ποιοτικές, όσο και ποσοτικές, όπως επίσης σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Η μεθοδολογία που προκρίνεται τα τελευταία χρόνια βασίζεται στην συνεκτίμηση ατομικών και κοινωνικών παραγόντων, αντιμετωπίζοντας το κοινωνικό κεφάλαιο ως ατομικό και παράλληλα οικολογικό χαρακτηριστικό (Κριτσωτάκης και συν., 2009).

Οι Hean et al. (2003) προτείνουν μια αναλυτική μέθοδο η οποία βασίζεται σε ποιοτικά κυρίως δεδομένα. Επηηρεασμένοι από μια μαρξιστική οπτική, θέτουν στο προσκήνιο τις κοινωνικές συνδιαλλαγές και τα κοινωνικά οφέλη που προκύπτουν απ' αυτές. Μερικές από τις προτεινόμενες ερωτήσεις ποιοτικής ανάλυσης αφορούν στα πρωταρχικά συναισθήματα συμμετοχής (ποια ήταν τα αρχικά σας συναισθήματα για την ομάδα;), στη μεταβολή τους (πώς άλλαξαν αυτά τα συναισθήματα;), στις προσδοκίες και στον αναστοχασμό γύρω απ' αυτές (τι περιμένετε ότι θα αποκομίσετε από τη συμμετοχή σας στη συγκεκριμένη ομάδα;/ τι αποκομίσατε στην πραγματικότητα από αυτήν την ομάδα;) καθώς και στην επιθυμία περαιτέρω εμπλοκής (θα βοηθούσατε την ομάδα-π.χ. ως εκπαιδευτής σε μια ομάδα χορού;) (Hean et al., 2003).

Αρκετές είναι οι απόπειρες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου ως οικολογικό χαρακτηριστικό. Οι Sampson et al (1997) στην προσπάθειά προσδιορισμού της συλλογικής αποτελεσματικότητας επιχείρησαν να μετρήσουν την κοινωνική συνοχή και τον ανεπίσημο κοινωνικό έλεγχο. Η μέτρηση της κοινωνικής συνοχής περιέχει πέντε διαστάσεις. Τα άτομα κλήθηκαν να απαντήσουν στο αν οι άνθρωποι στη γειτονιά μπορούν να εμπιστευθούν, στο αν πρόκειται για μια «κλειστή» γειτονιά, στο

αν οι άνθρωποι της γειτονιάς είναι πρόθυμοι να βοηθήσουν τους γείτονές τους, στο αν τα πηγαίνουν καλά μεταξύ τους και στο αν μοιράζονται τις ίδιες αξίες. Ο ανεπίσημος κοινωνικός έλεγχος μετρήθηκε ρωτώντας για τη πιθανότητα οι γείτονες να παρέμβουν αν τα παιδιά εγκατέλειπαν το σχολείο και κυκλοφορούσαν στους δρόμους, αν έγραφαν με γκράφιτι στα δημόσια κτίρια, αν έδειχναν ασέβεια στους ενήλικες, αν μια διαμάχη ξέσπαγε μπροστά από το σπίτι τους και αν ο κοντινός πυροσβεστικός σταθμός κινδύνευε να κλείσει.

Οι Kawachi et al (1997) επίσης επιχείρησαν μια ποσοτική μελέτη του κοινωνικού κεφαλαίου βάζοντας στο προσκήνιο συγκεκριμένους δείκτες. Οι δείκτες αυτοί αφορούσαν στην κατά κεφαλή συμμετοχή σε εθελοντικές ομάδες, στη διαπροσωπική εμπιστοσύνη και τους αντιληπτούς κανόνες αμοιβαιότητας.

Αρκετές άλλες απόπειρες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου ως οικολογικό χαρακτηριστικό έχουν οδηγήσει στη δημιουργία κλιμάκων ποσοτικής αξιολόγησης και εκτίμησης. Οι De Silva et al. (2006) προχώρησαν στη στάθμιση ενός σύντομου εργαλείου εννέα ερωτήσεων με σκοπό τη χρήση του στο βαθμό που το κοινωνικό κεφάλαιο αποτελεί ένα μέρος μιας ευρύτερης κοινωνικής έρευνας. Η κλίμακα Social Capital Scale της Looman (2006) εστιάζει στην αξιολόγηση του κοινωνικού κεφαλαίου στις οικογένειες που έχουν παιδιά με χρόνιες παθήσεις ή ειδικές ανάγκες. Οι van Der Gaag & Snijders (2005) διαμόρφωσαν μια κλίμακα διερεύνησης του βαθμού στον οποίο το κοινωνικό περιβάλλον είναι βοηθητικό για το άτομο (Resource Generator). Αντίστοιχα ο Lin (2001) διερεύνησε τις απόψεις των ατόμων γύρω από το αν υπάρχουν στον κύκλο τους άτομα που έχουν τις κατάλληλες θέσεις προκειμένου να τους βοηθήσουν να επιτύχουν τους στόχους τους (Position Generator).

Σε γενικές γραμμές η εστίαση στις πτυχές του κοινωνικού κεφαλαίου εξαρτάται από το εύρος της έρευνας. Σε μελέτες μεγάλης κλίμακας χρησιμοποιούνται κατά βάση ένα ή δυο μέτρα του κοινωνικού κεφαλαίου (που συνήθως είναι η εμπιστοσύνη και η συμμετοχή). Στις μελέτες μικρότερης κλίμακας το κοινωνικό κεφάλαιο μετρείται στη βάση μιας πιο ολιστικής προσέγγισης (Harpham et al. 2002). Η ολιστική προσέγγιση εξάλλου ακολουθείται στις περισσότερες απόπειρες μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου σε ατομικό επίπεδο.

Ένα από τα πιο γνωστά εργαλεία ατομικής μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου αποτελεί η κλίμακα Ποσοτικής Εκτίμησης του Κοινωνικού Κεφαλαίου (Social Capital

Questionnaire) των Onyx & Bullen (2000). Ως εργαλείο επιχειρεί τη μέτρηση στη βάση οκτώ διακριτών στοιχείων: 1. Συμμετοχή στη τοπική κοινότητα 2. Σχέσεις στη γειτονιά 3. Οικογενειακές και φιλικές σχέσεις 4. Σχέσεις στον εργασιακό χώρο 5. Κοινωνική δράση 6. Αίσθημα εμπιστοσύνης και ασφάλειας 7. Ανοχή στη διαφορετικότητα 8. Αξία της ζωής. Η συγκεκριμένη κλίμακα έχει σταθμιστεί στις ΗΠΑ και στην Ελλάδα (Kritsotakis et al., 2008).

Μια πιο πρόσφατη κλίμακα ποσοτικής εκτίμησης του κοινωνικού κεφαλαίου σε ατομικό επίπεδο έχει διαμορφωθεί από τους Chen et al. (2009). Περιλαμβάνει δώδεκα μεταβλητές που διακρίνονται σε τρεις ομάδες. Η πρώτη ομάδα αποτελείται από δύο ενδο-προσωπικούς παράγοντες (κοινωνική επαφή και ανθρώπινες δεξιότητες), η δεύτερη αποτελείται από δύο θετικούς περιβαλλοντικούς παράγοντες της κοινότητας (υποστήριξη και συνεργασία), ενώ η τρίτη περιλαμβάνει οκτώ δραστηριότητες που συνδέονται με τη συσσώρευση του κοινωνικού κεφαλαίου.

Τέλος οι Grootaert et al (2004) παρουσίασαν ένα ερωτηματολόγιο μέτρησης του κοινωνικού κεφαλαίου (SC-IQ) που το μετρά τόσο σε ατομικό επίπεδο, όσο και σε επίπεδο νοικοκυριού. Ως εργαλείο μετρά από τη μια τον τύπο των ομάδων και των δικτύων στα οποία συμμετέχουν τα άτομα, καθώς και τη φύση των σχέσεων που αναπτύσσονται στο εσωτερικό τους, και από την άλλη την υποκειμενική αντίληψη των ερωτηθέντων για την αξιοπιστία των υπολοίπων ανθρώπων και των βασικών θεσμών που διαμορφώνουν την καθημερινότητά τους.

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό πως υπάρχει μια πληθώρα ερευνητικών εργαλείων και προσεγγίσεων. Η τελική επιλογή εξαρτάται κάθε φορά από τον σκοπό και τα επιμέρους ερωτήματα μιας έρευνας.

7. Επίλογος

Το Κοινωνικό Κεφάλαιο αποτελεί ευρεία έννοια που αναφέρεται στις σχέσεις που συνάπτουν τα άτομα μεταξύ τους και οι οποίες μπορούν να αποτελέσουν πηγή συγκεκριμένων ωφελειών. Από τη μια, συμπυκνώνει και περιγράφει την κοινωνική λειτουργία στο πεδίο του ατομικού, ενώ από την άλλη αντανακλά την αλληλεπίδραση των ξεχωριστών ατόμων στα πλαίσια μετασχηματισμού των ενεργειών τους σε συνολικό κοινωνικό αποτέλεσμα και δράση.

Σκοπός της παρούσας εργασίας ήταν η συνεισφορά στην εννοιολογική οριοθέτηση μιας έννοιας που ενώ εμφανίζεται να απασχολεί πλήθος μελετών σε σημαντικά πεδία της κοινωνικής λειτουργίας, εξακολουθεί να διχάζει τους μελετητές ως προς την υιοθέτηση ενός κοινά αποδεκτού τρόπου ορισμού και μέτρησης. Η παράθεση των διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων ως προς τις κυριότερες μορφές και διαστάσεις του οδηγεί σε ορισμένα βασικά συμπεράσματα.

Αρχικά καθιστά κατανοητή τη σημασία της χρήσης του όρου με ενιαίο και ξεκάθαρο τρόπο. Παρ' όλες τις διαφορετικές οπτικές, πλήθος ερευνητών τονίζει την ανάγκη αντιμετώπισης του κοινωνικού κεφαλαίου ως έννοιας συστηματικής. Το γεγονός αυτό από τη μια σημαίνει πως απαιτείται μια συνεκτική και ξεκάθαρη εννοιολόγηση και από την άλλη αποφυγή της άσκοπης υπερεπέκτασης του όρου. Όπως και κάθε άλλη επιστημονική έννοια πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή προκειμένου να φωτίζει και να μετρά αυτό που μπορεί να μετρήσει (Κονιόρδος, 2006).

Πλήθος μελετών αναγνωρίζουν πλέον τη σημασία της επίδρασης του κοινωνικού κεφαλαίου στην κοινωνικο-οικονομική δυναμική. Τα αποτελέσματα μελέτης των Sarracino και Mikucka γύρω από τις τάσεις και τα επίπεδα σύγκλισης του κοινωνικού κεφαλαίου σε τριάντα Ευρωπαϊκές χώρες μεταξύ του 1990 και του 2012, φέρνουν στο προσκήνιο τόσο την ύπαρξη, όσο και την αύξηση της διαφοροποίησης μεταξύ Βορρά-Νότου και Δύσης-Ανατολής (Sarracino & Mikucka, 2016). Η προσεκτική ανάγνωση των αποτελεσμάτων τόσο της συγκεκριμένης, όσο και αντίστοιχων μελετών, φέρνει στο προσκήνιο το γεγονός της επίδρασης των πολιτισμικών διαφορών, της πολιτικής παράδοσης (συμμετοχή στα κοινά, εμπιστοσύνη-δυσπιστία στους θεσμούς κ) και των δομικών διαφορών των κοινωνιών (Sarracino & Mikucka, 2016; Σωτηρόπουλος, 2006). Συνεπώς ένα ακόμη ζήτημα που προκύπτει στο πλαίσιο της μελέτης του κοινωνικού κεφαλαίου είναι η ενσωμάτωση ενός λειτουργικού τρόπου ερμηνείας της επίδρασης των όποιων πολιτισμικών διαφορών. Η ερευνητική στρατηγική πρέπει να είναι σε θέση να εντοπίζει και να μελετά την επίδραση των μεταβλητών που σχετίζονται με τα διάφορα δημογραφικά, κοινωνικά και διαφοροποιητικά ως προς την κουλτούρα στοιχεία, με τρόπο που να αναδεικνύει την ουσία της αλληλεπίδρασής τους, είτε πρόκειται για προσδιοριστικούς, είτε για διαμεσολαβητικούς παράγοντες.

Τέλος, η γεφύρωση των όποιων ελλειμμάτων αξιοπιστίας σε εμπειρικό επίπεδο έχει να κάνει με ζητήματα μεθοδολογίας των ερευνητικών σχημάτων που κάθε φορά επιλέγονται. Σε ότι αφορά στην περίπτωση του κοινωνικού κεφαλαίου, η έλλειψη μεγάλου αριθμού προοπτικών και ποιοτικών ερευνών, δυσχεραίνει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων γύρω από την κατεύθυνση της αιτιότητας και την αλληλεπίδραση των επιμέρους διαστάσεων και των συγχυτικών παραγόντων μιας ούτως ή άλλως πολύπλοκης και πολύπλευρης έννοιας (Κριτσωτάκης και συν., 2009).

Ανεξάρτητα από όλα τα παραπάνω με το πέρασμα των χρόνων το κοινωνικό κεφάλαιο παρουσιάζει αυξανόμενο ενδιαφέρον μεταξύ των μελετητών στο χώρο της υγείας, της εκπαίδευσης και της κοινωνικής έρευνας εν γένει, δεδομένου ότι αποτελεί μια μεταβλητή που μπορεί να αναλυθεί τόσο ως ατομικό, όσο και ως οικολογικό χαρακτηριστικό, συμπυκνώνοντας δυναμικές αλληλεπιδράσεις και λειτουργώντας ως δείκτης συνοχής και οργάνωσης των κοινωνιών. Παρά τα προβλήματα στον ακριβή ορισμό και τη λειτουργία του, η θεωρία του κοινωνικού κεφαλαίου μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην πραγματοποίηση εμπειρικών μελετών και θεωρητικών αναζητήσεων που φέρνουν δυναμικά στο προσκήνιο τη σημασία των ανθρώπινων σχέσεων και των οργανικών μορφών τους στα πλαίσια της συνολικής κοινωνικής λειτουργίας.

Βιβλιογραφία

- Attwood, C., Singh, G., Prime, D. & Creasey R., 2001 *Home Office Citizenship Survey: People, Families and Communities*, Home Office Research and statistics Redecorate, London, 2003.
- Blaxter M., Questions and their meanings in social capital surveys, in: Morgan A., Swann C. (Eds) *Social capital for health; issues of definition, measurement and links to health* (pages 7-24). Health Development Agency, London, 2004.
- Bourdieu P., *Distinction: A social critique of the judgement of taste*, Routledge and Kegan Paul, London, 1986.
- Bourdieu P., Forms of Capital, in Granovetter M. & Swedberg R. (Eds), *The Sociology of Economic Life* (pages 96-11), Westview Press, Boulder, 2001.
- Γκράμσι Α., *Ιστορικός Υλισμός: Τετράδια της Φυλακής*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1973.
- Campbell C., Wood R. & Kelly M.K., *Social Capital and Health*. Health Education Authority, London, 1999.
- Carcach C. & Huntley C. *Community Participation and Regional Crime, Trends and Issues in Crime and Crime and Criminal Justice*, no.222 Australian Institute of Criminology, Canberra, 2002.
- Carpiano R., "Toward a neighborhood resource- Based theory of "social capital" for health: Can Bourdieu and sociology help", *Social Science and Medicine*, volume 62, issue 1, February 2005, pages 165-175.
- Caughy M.O., O'Campo P.J. & Muntaner C., "When being alone might be better: neighborhood poverty, social capital, and child mental health", *Social Science & Medicine*, volume 57, July 2003, pages 227–237.
- Chen X., Stanton B., Gong J., Fang X. & Li X., "Personal Social Capital Scale: an instrument for health and behavioral research", *Health Education Research* volume 24, issue 2, April 2009, pages 306–317.
- Coleman J., "Social Capital in the Creation of Human Capital", *American Journal of Sociology* volume 94, Supplementary issue, 1988, pages 95-120.
- Colletta N.J. & Cullen M.L. *Violent conflict and the transformation of social capital: lessons from Cambodia, Rwanda, Guatemala and Somalia*. World Bank, Washington, 2000.
- Cox E., "Creating a more civil society: Community level indicators of social capital", *Just Policy: A Journal of Australian Policy*, volume 19, issue 20, September 2000, pages 100-107.

- De Silva MJ, Harpham T, Tuan T, Bartolini R, Penny M.E., & Huttly SR., "Psychometric and cognitive validation of a social capital measurement tool in Peru and Vietnam". *Social Science & Medicine*, volume 62, February 2006, pages 941–953.
- Dhesi A., "Social Capital and Community Development", *Community Development Journal*, volume 35, issue 3, July 2000, pages 199-214.
- Durkheim E., *Suicide: A study in sociology*, Routledge and Kegan Paul, London, 1960.
- Ένγκελς Φ., *Ο Λουδοβίκος Φόουερμπαχ και το τέλος της Κλασικής Γερμανικής Φιλοσοφίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 2007.
- Edwards R., *Social capital in the field: introduction to researchers' tales*, Families & Social Capital ESRC Research Group Working. Paper No 10. London South Bank, London, 2004.
- Farr J., "Social Capital: a Conceptual History," *Political Theory*, volume 32, February 2004, pages 6-33.
- Field J., *Social Capital*, Routledge Press, London, 2004.
- Fukuyama F., "Social capital, civil society and development", *Third World Quarterly* volume 22, issue 1, January 2001, pages 7-20.
- Grootaert C. & Bastelaer T., *Understanding and Measuring Social Capital A Multidisciplinary Tool for Practitioners*, *Directions in Development*, World Bank, Washington, 2002.
- Grootaert C., Narayan D., Jones V.N. & Woolcock M., *Measuring Social Capital. An Integrated Questionnaire*. World Bank working paper No.18, Washington DC., 2004.
- Hanifan L.J., "The Rural School Community Center", *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, volume 67, September 1916, pages 130-138.
- Harpham T., The measurement of social capital through surveys, in: Kawachi I., Subrmanian S.V. & Kim D, (Eds) *Social capital and Health* (pages 51-62). Springer, New York, 2008.
- Harpham, T., Grant, E., & Thomas, E., "Measuring social capital within health surveys: Key issues", *Health Policy and Planning*, volume 17, issue 1, March 2002, pages 106–111.
- Harris J., *Depoliticizing Development: The World Bank and social capital*, Anthem Press, London, 2002.
- Hean S., Cowley S., Fores A., Griffiths P. & Maben J., "The M–C–M cycle and social capital", *Social Science & Medicine*, volume 56, issue 5, March 2003, pages 1061–1072.
- Kawachi I. & Kennedy B.P., "Health and social cohesion: why care about income inequality?", *British Medical Journal*, volume 314, April 1997, pages 1037-1040.

- Kawachi I., Kennedy B, Lochner K, & Stith D., "Social capital, income inequality, and mortality", *American Journal of Public Health* volume 87, issue 9, September 1997, pages 1491–1498.
- Kawachi I., Subramanian S.V., Kim D. Social capital and Health: a decade of progress and beyond. in: Kawachi, I., Subrmanian S,V. & Kim D, (Eds) *Social capital and Health* (pages 1-26). Springer, New York, 2008.
- Κονιόρδος Σ.Μ., «Κοινωνικό κεφάλαιο: μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας και σύγχυσης», *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 16, 2006, σελ. 1-38.
- Kritsotakis G. & Gamarnikow E., "What is social capital and how does it relate to health?", *International Journal of Nursing Studies*, volume 41, issue 1, January 2004, pages 43-50.
- Kritsotakis G., Koutis A.D., Alegakis A.K. & Philalithis A.E. "Development of the social capital questionnaire in Greece", *Research in Nursing and Health*, volume 31, June 2008, pages 217-225.
- Κριτσωτάκης Γ., Μαϊόβης Π., Κούτης Α. & Φιλαλήθης Α.Ε., «Ατομική και οικολογική επίδραση κοινωνικών παραγόντων στους δείκτες υγείας. Η περίπτωση του κοινωνικού κεφαλαίου», *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, τόμος 26, τεύχος 4, Ιούλιος 2009, σελ. 523-535.
- Lin N., *Social Capital: Theory & Research*, Aldine de Gruyter, New York, 2001.
- Lin N., Cook K. & Burt R.S., *Social Capital: Theory and Research*, Aldine de Gruyter, New York, 2001
- Lochner K, Kawachi I. & Kennedy B., "Social capital: a guide to its measurement", *Health and Place*, volume 5, issue 4, December 1999, pages 259–270.
- Looman WS., "Development and testing of the Social Capital Scale for families of children with special health care needs", *Research in Nursing & Health*, volume 29, issue 4 August 2006, pages 325–336.
- Loury, G.C. A Dynamic Theory of Racial Income Differences, in Wallace P.A. & LeMond A. (Eds). *Women, Minorities, and Employment Discrimination* (pages 153-186). Lexington Books, Lexington, 1977.
- Macinko J. & Starfield B., "The utility of social capital in research on health determinants", *Milbank Q*, volume 79, issue 3, September 2001, pages 387–427.
- Μαρξ Κ., *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, τόμος πρώτος. Μτφρ. Π. Μαυρομάτη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978.
- Mitchell C.U. & LaGory M., "Social capital and mental distress in an impoverished community", *City & Community*, volume 1, issue 2, June 2002, pages 195-215.

- Norris P. & Davis J. Continental Divide: Social Capital in the U.S. and Europe., in : Jowell R., Roberts C., Fitzgerald R., Eva G., (Eds.), *Measuring Attitudes Cross-Nationally: Lessons from the European Social Survey* (pages.239-265). Sage Publications, London, 2007.
- Onyx J. & Bullen P., "Measuring social capital in five communities" *Journal of Applied Behavioral Science*, volume 36, March 2000, pages 23–42.
- Portes A. "Social capital: Its origins and applications in modern sociology", *Annual Review of Sociology*, volume 24, August 1998, pages 1–24.
- Portes A. & Sensenbrenner J., "Embeddedness and Immigration: notes on the social determinants of economic action", *American Journal of Sociology*, volume 98, issue 6, May 1993, pages 1320-50.
- Πούπος Η., *Το Κοινωνικό Κεφάλαιο στην Ελλάδα*, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ), Αθήνα, 2010.
- Pujol J., Flache A., Delgado J., & Sanguesa R., How Can Social Networks Ever Become Complex? Modelling the Emergence of Complex Networks from Local Social Exchanges. *Journal of Artificial Societies and Social Simulation*, volume 8, issue 4, October 2005, page 12.
- Putnam R.D., "The Prosperous Community: Social Capital and Public Life", *The American Prospect*, volume 13, March 1993, pages 35-42.
- Putnam R.D., Leonardi, R. & Nanetti, R.Y. *Making Democracy Work: Civic traditions in modern Italy*, NJ: Princeton University Press, Princeton, 1993.
- Putnam, R.D., "Tuning In, Tuning Out: The strange disappearance of social capital in America", *Political Science and Politics*, volume 28, December 1995, pages 664-83.
- Putnam R.D., *Bowling Alone: The collapse and revival of American community*, Touchstone, New York, 2000.
- Requier-Desjardins D., *On some contributions on the definition and relevance of Social Capital*, Cahiers du C3ED, 1999.
- Rose G., *The Strategy of Preventive Medicine*. Oxford University Press, Oxford, 1993.
- Sarracino F. & Mikucka M. "Social Capital in Europe from 1990 to 2012: Trends and Convergence", *Social Indicators Research*, Online first February 2016, pages 1-26.
- Sampson R.J., Raudenbush S.W. & Earls F. "Neighbourhoods and violent crime: a multilevel study of collective efficacy", *Science*, volume 277, June 1997, pages 918–24.
- Schiff M., "Social capital, labor mobility and welfare", *Rationality and Society*, volume 4, issue 2, April 1992, pages 157-175.

- Swan N., "Social Capital and Its Uses", *Archives of European Sociology*, volume 44, issue 2, 2003, pages 185-212.
- Σωτηρόπουλος Δ., «Θετικό και αρνητικό κοινωνικό κεφάλαιο και η άνιση ανάπτυξη της κοινωνίας πολιτών στη νοτιοανατολική Ευρώπη» *Επιστήμη και Κοινωνία*, τεύχος 16, 2006, σελ. 139-161.
- Takahashi L.M. & Magalong M.G., Disruptive social capital: (Un)Healthy socio-spatial interactions among Filipino men living with HIV/AIDS, *Health & Place*, volume 14, issue 2, June 2008, pages 182–197.
- Trigilia C., Social Capital and Local Development. *European Journal of Social Theory*, volume 4, issue 4, November 2001, pages 427–442.
- Uphoff N., 2000 Understanding Social Capital: Learning from the Analysis and Experience of Participation, in: Parthadas G. & Serageldin S., (Eds) *Social Capital: A Multifaceted Perspectives* (pages 215-249). World Bank, Washington, 2000.
- Van Der Gaag M. & Snijders T.A., The Resource Generator: Social capital quantification with concrete items. *Social Networks*, volume 27, issue 1, January 2005, pages 1–29.
- Wallace C. & Pichler F., Bridging and Bonding Social Capital: which is more prevalent in Europe?, *European Journal of Social Security*, volume 9, issue 1, January 2007, pages 29-54.
- Weber M., *Economy and Society. An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley University of California Press, Los Angeles, 1977.
- Whiteley P.F. The origins of social capital, in: Van Derth J.W., Maraffi M., Newton K. & Whiteley P.F., (Eds) *Social capital and European democracy* (pages 25-44). Routledge, London, 1999.
- Woolcock M., "Social Capital and Economic Development: Towards a theoretical synthesis and policy framework", *Theory and Society*, volume 27, issue 2, April 1998, pages 151-208.
- Woolcock M., "The place of social capital in understanding social and economic outcomes", *Isuma Canadian Journal of Policy Research*, volume 2, issue 1, 2001, pages 1-27.
- Φακιάλας Ν. Επίδραση κοινωνικών δικτύων στην υγεία. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τεύχος 137-138 Α΄-Β΄, 2012, σελ. 201-232.